

Андрій Колесников

(Київ)

ГРАМАТИЧНІ РИСИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ МЕЖИРІЧЧЯ ДНІСТРА І ДУНАЮ

У статті схарактеризовано морфологічні риси південно-західних говорів української мови, що наявні в українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю, встановлено їх ареальну релевантність та динаміку.

Ключові слова: говірки з південно-західною діалектною основою, ареал, морфологічні риси.

The article deals with the morphological features of the Ukrainian South-West dialect, which are existed in the Ukrainian patois spread in the area between the Danube and the Dniester rivers, the author establishes their areal relevation and dynamics.

Key words: patois based in the South-West dialect, area, morphological features.

Важливим завданням дослідників української мови є опис говірок як окремих функціональних систем, зокрема їхньої граматичної будови. Більшість новожитніх українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю (МДД) – територія півдня Одеської обл. – сформовані на початку ХІХ ст. на місці колишніх татарських і турецьких поселень вихідцями зі східних та центральних (Київщина, Полтавщина, Запоріжжя), західних (Поділля, Волинь, Північна Бессарабія), північних та південних областей України (Чернігівщина, Херсонщина, Крим). З часу формування і донині вони функціонують у полімовному і полідіалектному оточенні, зазнаючи впливу сусідніх говірок російської, румунської, болгарської, гагаузької та ін. мов, а також літературних стандартів окремих з них та української мови, загалом зберігаючи у своїй граматичній структурі елементи усіх трьох українських наріч – насамперед південно-східного, меншою мірою південно-західного і північного. Однак найвиразніше на загальному діалектному тлі, де домінують південно-східні риси, проступає саме південно-західний компонент, що, як відомо, найбільше протиставляється іншим на рівні граматики [1, с. 199]. У ареалі МДД чимало особливостей південно-західних діалектів містять граматичні системи говірок сіл, що постали внаслідок компактного переселення з території поширення південно-східних і північних говорів, та тих, що утворилися в результаті дисперсного заселення з численними дозаселенням і мають різнотипну діалектну основу. Але найбільша кількість таких рис представлена, до того ж локалізовано, у монодіалектних говірках населених пунктів, сформованих передусім за рахунок компактного переселення з західних областей України (в першу чергу території побутування північнобессарабських говірок, які поєднують у собі риси подільських і буковинських) і вдало порівняних В. П. Дроздовським з оазисами [4, с. 75].

До базових умовно монодіалектних з південно-західною діалектною основою у досліджуваному ареалі можна віднести говірки сіл: Молодово (Молдове), Ройлянки Саратського р-ну, Ройлянки Татарбунарського р-ну, Петрівки, Височанського (Височанки) Тарутинського р-ну Одеської обл. Спостереження над морфологічним рівнем цих говірок дозволяють не тільки укласти перелік ареально релевантних морфологічних явищ, а й відзначити певну динаміку у розвитку їх граматичної системи, беручи до уваги дослідження деяких з них В. П. Дроздовського, В. П. Логвин, проведені у 60-тих р. ХХ ст.; крім того, розглядаючи кожен говірку як окрему комунікативну систему, виявити низку диференційних ознак не тільки щодо усього діалектного континууму МДД, а й у межах його південно-західної складової.

Джерелами дослідження стали діалектні тексти (ДТ), записані від носіїв генетично різнотипних моно- і полідіалектних українських говірок МДД, але насамперед – монодіалектних з південно-західною діалектною основою.

Проведений аналіз засвідчив, що подібно до буковинських і подільських говірок та інших південно-західних [1] в орудн. відм. одн. іменників І відміни чол. р. за аналогією до відповідних форм II відміни у говірках Рл.1, Пк., Вс. уживається тільки закінчення *-ом* (*с'таростом*, з *Д'імком*, з *М'ішом*, з *Сашом*). У говірці Мл. ця флексія варіюється з *-ойу*, а у Рл.2. вже майже не вживається. Як і в середньозакарпатських говорах, флексія *-ом* не поширюється на форми жін. р., на відміну від наддністрянських, гуцульських та інших південно-західних. Тут у твердому, м'якому та мішаному різновидах, як і в деяких говірках ареалу (Шв., Тр., Бр.), окрім говірок з північною діалектною основою (Яр.), виступає флексія *-ойу* (*фа'сол'ойу*, *зем'л'ойу*, *ме'жоюу*), причому м'якість основи може не зберігатися (*вулицюу*, *кир'ницюу*), останнє тією чи іншою мірою властиво усім аналізованим говіркам з південно-західною основою.

У говірці Пк. іменник *поле* у род. відм. одн. має закінчення *-у* (*при'їхали с'пол'у*), що можливо виникло за морфологічною аналогією до *'жал'у*, *к'райу*, *'пон'ілу* [5, с. 35]. Активність цього лексикалізованого граматичного явища В. П. Логвин відзначала і щодо говірки Рл.1., де вона наразі втрачена.

У дав. і місц. відм. одн. субстантивів чол. та сер. р. II відміни досить стійко зберігається давнє закінчення *-ови*, причому як по відношенню до назв істот, так і неістот (*жени'хови*, *'д'ад'кови*, *по с'н'ігови*, *по х'л'ібови*). У говірках сіл Рл.1., Пк., Вс. воно зрідка варіюється з *-ов'і*, натомість у говірках сіл Рл.2., Мл. флексія *-ови* уживається рідше.

Від іменників І відміни жін. р. в усіх досліджуваних говірках з південно-західною основою, окрім Рл.2., де це явище у ДТ менш частотне, як і в більшості південно-західних діалектів, активні форми двоїни при числівниках *два*, *три*, *чотири* (*дв'і ку^оров'і*, *три ма'шин'і*, *ш'тири ку^оз'і*), засвідчуються вони й у говірках з різнотипною основою (Шв., Тр., Бр.), щоправда спорадично.

У род. відм. мн. I відміни унаслідок аналогії до відповідних форм II у більшості говірок з південно-західною основою (Рл.1., Пк., Вс.) маємо значну перевагу закінчення *-іу* (*хат'іу*, *'в'ід'м'іу*, *'коз'іу*, *ку^оров'іу*), а у говірках Рл.2., Мл. – варіантні форми *-іу/-Ш* (*рук*, *н'іг*, *ко'ров*) зустрічаються з однаковою частотою. Флексія *-іу* у цій формі активна і в говірках з різнотипною діалектною основою (Шв., Бр., Сф.). Очевидно, мають периферійний статус фіксовані В. П. Логвин такі форми з флексією *-ий* (*сви'ний*) [5, с. 35]. З-поміж інших говірок з південно-західною основою диференційним для говірки Мл. є те, що їй властиві форми на *-ей* (*но'гей*, *ву'хей*), поширені натомість у ряді говірок ареалу з різнотипною діалектною основою (Шв., М.).

На відміну від багатьох говірок регіону, в усіх говірках з південно-західною основою іменники II відміни з основою на *-р* у наз. та знах. відм. мають тенденцію до пом'якшення, що зберігається і при відмінюванні (*'новар'*, *прим'ар'ом*, *'сахар'у*, *ма'гар'*, *мага'р'і*). Ця морфологічна риса властива материнським для цих говірок північнобессарабським говіркам й зауважена В. П. Дроздовським як південно-західна [3, с. 135].

Як і у більшості південно-західних діалектів [1, с. 96], орудн. відм. одн. субстантивів II відміни характеризує активний вплив флексії твердого різновиду на м'який та мішаний (*'писар'ом*, з *'корен'ом*, *к'ладб'ішч'ом*, *бурде'йом*), так само в плані напряму індукції, як і в I відміні. Це явище спостерігається в усіх говірках ареалу незалежно від діалектної основи.

Дослідники південнобессарабських говірок відзначали у говірках Рл.1., Рл.2, Пк. “уживання закінчення *-ове* у наз. відм. мн. іменників II відміни, що означають назви живих істот: *братове*, *'кумове*, *с'ватове*, *шоф'є'рове*” [3, с. 136]. Сучасне обстеження цих населених пунктів на підставі ДТ не виявляє таких форм не тільки у цих, а й у інших говірках ареалу з південно-західною основою, хоча їх функціонування не заперечується

діалектоносіями певних говірок (Пк., Вс.), проте активністю не відрізняється. Рудиментом цього явища, можливо, є форми, які зберігають суфіксальне *-ов-* (*кумо^в'ів*), що зауважено, зокрема у Рл.1.

Як у карпатських (середньозакарпатських і західнокарпатських) говорах [1, с. 163], у досліджуваних діалектних мікросистемах (Рл.1., Пк., Вс.) поширена форма орудн. відм. з прийменником з (*с*) в інструментальному значенні (*с¹ножиками настру^гали, при¹їхав з¹лод^мкойу*).

Відносним і присвійним прикметниковим формам унаслідок диспалаталізації фонем */c/* властивий суфікс *-ск-* (*ча^ричанский, с¹іл^ский, мол^давск¹і*), що найбільш виразно (без варіантності з *-с^к-*) виявляється у Рл.1. Тільки у говірках Пк., Вс. наразі функціонують специфічні форми з суфіксом *-илецк-* (*до^уги^лецкий, груби^лецкий*), хоча раніше вони засвідчувалися й у Рл.2. [3, с. 136].

Як і в багатьох південно-західних діалектах, зокрема буковинських [2, к. 48], словозміну прикметника характеризує вплив твердого різновиду відмінювання на м'який у формі наз. та знах. відм. одн. чол. та сер. р. (*б¹удний*), що притаманно передусім говіркам Рл.1., Вс., Пк. й зауважувалося попередниками [5, с. 39]. У говірках із різнотипною основою (Шв.), у більшості яких переважає південно-східна складова, спостерігається протилежне явище – індукція з боку м'якого різновиду відмінювання прикметників, проте тут відзначається і така морфологічна риса, притаманна південно-західним говорам, як ствердіння основ у наз. відм. мн. прикметників (*дур¹ни за¹кони*).

Подібно до подільських говірок синтетична форма вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників у Рл.1., Пк., Вс., Мл. утворюється за допомогою суфікса *-ишч-* (*вкус^н'ишчий, хит^р'ишча, круп^н'ишче*), натомість у Рл.2. ця риса втратила активність під впливом діалектного оточення. Суфікс *-ишч-* як засіб ступенювання відзначали й дослідники говірок МДД з різнотипною діалектною основою (Шв., Дс.) [6, с. 116]. Серед інших специфічних засобів ступенювання у Рл.1., Пк., Вс. на особливу увагу заслуговує запозичена з румунської мови частка *май*, яка функціонує і в компаративних, і в суперлативних формах (*май¹добрий, май¹до^уший*), а також (тільки у Пк.) разом з формами інших частин мови (*май¹чуйу, май¹чу^лов'ік*), “мовби своєрідний вищий ступінь порівняння дієслів та іменників” [7, с. 64–65], що відомо закарпатським, гуцульським та буковинським говіркам [1; 2; 7]. Подекуди (Рл.1.) під впливом інших південнобессарабських українських говірок, де частка *мей* активна, та говірок румунської мови, частка *май* може уживатися разом із прикметниками та прислівниками й у фонетичній формі *мей* (*мей¹крашчий*). ДТ свідчать, що для говірок Мл., Рл.2. *май* – нетиповий засіб ступенювання.

У говірках Рл.1, Пк., Вс. нумератив *один* має не спостережувані у говірках МДД з південно-східною та північною діалектною основою варіанти *йі¹ден, йе¹ден, йед¹на*, властиві карпатським говіркам, а числівник *чотири*, як і в подільсько-волинських та карпатських, – форму *ш¹тири*, насамперед збережену морфологічними системами говірок Пк., Вс. Тут зафіксовано й числівникові форми *по пйе^ат', дв'і¹наці¹т', п'ат¹найса¹того, п'ат¹найса¹т', д¹в'іста*, представлені у наддністрянських та подільських говірках.

Серед південно-західних ознак займенника у говірках МДД заслуговують на увагу особливості фонетичного оформлення, наголошення і словозміни. Так, займенниковим формам, які містять фонем */ц/, /с/* у говірках Рл.1, Пк., Вс., властива твердість, що поширюється і на відзайменникові прислівники (*ца, цу, йа¹кийс, йа¹кихс, йа¹к'іс, дес, ко¹лис, шчос*), для говірок Рл.2., Мл. вона не має обов'язкового характеру, варіюючись з м'якими і напівм'якими формами.

У формі род. і орудн. відм. одн. жін. р. займенника *той* в усіх говірках з південно-західною основою, а також у більшості говірок з різнотипною основою (Шв., Бр., Сф.) виступають лише стягнені форми (*т¹ойі, т¹ойу*).

Як і в більшості південно-західних говорів у присвійних займенників *м'ій, тв'ій, св'ій* у говірках Рл.1, Пк., Вс. у непрямих відмінках наголос падає на основу (*мо¹го,*

т'воїх, 'своїм, 'своїх). Деякі з таких форм зустрічаються і в говірках з північною основою (Яр.).

Особові форми займенників зберігають характерні для південно-західних говорів, зокрема північнобуковинських, давні енклітичні форми, зокрема дав. та знах. відм. одн. (*'мама м'ї ка'зала, йа йї не''бачила*), що, окрім говірок з південно-західною діалектною основою, спорадично уживається й у говірках з різнотипною основою (Шв.). Такі форми у ареалі відзначалися й попередниками [3, с. 136; 5, с. 40]. Типовими для говірок Рл.1., Вс., Пк. є також архаїчні форми род. відм. одн. чол. і сер. р. від займенників *в'ін, цей (до 'него, 'цего)*, зауважені діалектологами й у 60-х роках ХХ ст. [3, с. 136; 5, с. 40]. За свідченнями мовлян, такі форми вирізняють носіїв південно-західних говірок, напр., райків (Рл.2.). Вони повідомляють, що у Рл.2. кажуть *'уса на 'него*, на відміну від розташованого поруч с. Жт., де вживають *ди'вис'а на 'н'ого*, а у Мл. – *ди'виса на 'него*. У наз. відм. одн. займенник *в'ін* може набувати форму *йон* (Рл.1., Пк., Вс.).

Дієслівну морфологію подібно до подільських говорів визначає побутування форм інфінітива незалежно від кінцевого звука основи насамперед з формантом *-ти (тру'сити, ска'зати, 'ловити, с'пати)*, що спорадично варіюється з *-т (ро'бит, 'ходить)*, яке найвиразніше виявляється у говірках Рл.1., Пк., Вс. і зовсім не властиве говіркам з різнотипною діалектною основою, у яких від дієслівних основ на голосний поширено формант *-т'* (Шв., Тр., Бр.). Характерною ознакою окремих діалектних мікросистем (Рл.1., Мл.) з-поміж інших, поміченою й попередниками щодо Рл.1., Рл.2., Мл. [5, с. 42; 3, с. 135], є специфічна інфінітивна форма *йсти* від дієслова *йти* (*'буду йсти, 'будете й'сти, с'тали йсти*), властива буковинським та подільським говіркам, що “є очевидно, реліктом давніх *идти (итти)* або ж аналогічною до *ве''сти, не''сти*” [3, с. 135]. У говірках Рл.1., Пк., Вс. дієслово *'лити* також зберігає структуру, властиву південно-західним говорам (*'л'л'ати, за'л'л'ати, за'л'л'али*).

Зворотні дієслівні форми говірок Рл.1., Вс., Пк. характеризує постфікс *-са (уро'дивса)*, що може реалізуватися у позиції після флексії з фіналлю *-т* як *-ца (по'й'а'вл'айуца)*, і дуже рідко в позиції після голосного як *-с (не ку'палис)*. У говірках Рл.2, Мл. твердість цього постфікса варіюється з напівм'якістю та м'якістю.

Досліджувані говірки вирізняє й низка інших ареально релевантних рис, пов'язаних зокрема зі специфічним наголосом та оформленням граматичної структури дієслів (*'возме, 'п'йїме, 'поўню, х'т'їти, го'нитити, го'рали*), які характеризують південно-західні діалекти. Деякі з таких форм, ймовірно, пояснюються меншою, порівняно з моделлю літературної мови, активністю певних класів дієслів, зокрема ІІІ, зі співвідношенням фіналей основ *-а/-ай ('п'йїме, за'гон'ат)*, деякі – фонетичними рисами (*'поўню, го'рали*).

Щодо особових дієслівних форм, яскравою ознакою досліджуваних говірок є наявність у 2 ос. одн. атематичних дієслів флексії *-еш (-е''ш) (да'сеш, пої'се''ш)*, що виникла, ймовірно, внаслідок аналогії до дієслів І дієвідміни. Це стійка риса говірок Рл.1., Мл., описана дослідниками [5, с. 42] та інтерпретована як південно-західна [3, с. 136], хоча в узагальнюючих працях дидактичного характеру вона не коментується [1], не зауважена і в “Атласі говірок Північної Буковини” [2], які є материнськими щодо аналізованих. Вона є протиставною й у межах ареалу, оскільки у полі- та монодіалектних говірках з південно-східною та північною основами не засвідчується, натомість в останніх у цій формі активна, поширена у південно-західних діалектах і утворена за аналогією до відповідних форм ІІ дієвідміни, флексія *-иш (по'й'ї'сиш, да'сиш)*. Слід відзначити, що в окремих говірках МДД (Пл.) є й спільні з літературною нормою форми таких дієслів (*да'си*).

Нетиповими для монодіалектних говірок МДД з південно-західною основою є поширені в інших говірках ареалу “спрощені форми 3 ос. одн. теперішнього часу дієслів І дієвідм.: *хва'та, ма'ха, зна*” [5, с. 42].

У 3 ос. мн. дієслів морфологічних систем Рл.1., Пк., Вс., на відміну від інших говірок ареалу і подібно до південно-західних діалектів, уживаються тільки флексії *-ут, -ат (бе'рут, о'д'ї'вайут; хт'ат, 'лоўл'ат)*, у Рл.2, Мл. їх вживання іноді варіюється з

літературно прийнятим. Як і в інших українських говірках, дієслова II дієвідміни у цій формі можуть набувати флексії I (*'держут*). На сьогодні втратили активність фіксовані раніше такі форми без кінцевого *t* (*'ломн'а, 'л'убл'а, 'вар'а*) [5, с. 42; 3, с. 136] й з основою на губний “зі своєрідністю щодо розвитку епентетичного *л*” (*'тавут, 'робут*) [3, с. 136].

Синтетичні форми наказового способу дієслів 2 ос. мн. визначає твердий *-т* у закінченнях (*ка'ж'ит, ро'б'ит, но'с'ит*), що насамперед властиво говіркам Рл.1., Пк., Вс., й рідше – Рл.2., Мл., а аналітичним формам цього способу притаманно уживання частки *най* у функції літературно нормативної та поширеної в інших говірках МДД частки *хай/нехай* (*най спит, най бог пома'гає, най поче'кає*), відзначене у Рл.1., Пк., Вс.

Як бачимо, аналіз лише деяких морфологічних рис говірок ареалу МДД, які зберігаються у граматичній будові передусім монодіалектних населених пунктів, що постали на південно-західній основі, засвідчує значну кількість специфічних ознак південно-західних діалектів. Далеко не всі такі ознаки притаманні говіркам МДД з іншими діалектними основами, є наявні тільки в цих говірках (*май*) й інтегральні з багатьма в ареалі (*'тойі, 'тойу*). По-різному вони реалізуються і в говірках з південно-західною основою, що актуалізує необхідність застосування поговіркового опису. Найбільш стійкими серед монодіалектних говірок з південно-західною діалектною основою виявилися діалектні мікросистеми сіл Рл.1., Пк., Вс., що певною мірою зумовлено особливостями їх розташування (віддаленістю) та/або значною, порівняно з іншими, кількістю мешканців. За характером морфологічних ознак, окремими історичними відомостями, ці говірки мають діалектну основу у північнобессарабських, південноподільських і покутсько-буковинських говірках. Подальше дослідження граматичних явищ у говірках МДД на базі ДТ з виявленням їх релевантності у межах ареалу уможливить укладання карт морфологічних явищ до регіонального атласу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Герман К.Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Словозміна, службові слова / К.Ф. Герман. – Чернівці : ПРУТ, 1998. – Т. 2. – 215 с.
3. Дроздовський В. П. Південнобессарабські українські говірки / В. П. Дроздовський // Праці Х республіканської діалектологічної наради. – К., 1961. – С. 132–155.
4. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області) : дис. ... кандидата філол. наук / 661 Дроздовський Володимир Петрович. – Одеса, 1962. – 473 с.
5. Логвин В. П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини / В. П. Логвин // Територіальні діалекти і власні назви. – К., 1965. – С. 33–43.
6. Муқан А. М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості : дис. ... кандидата філол. наук / 661 Муқан Агафія Михайлівна. – Глухів, 1960. – 291 с.
7. Павлюк М. Українські говори Румунії. Діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2003. – XVI, 784 с. – (Серія “Діалектологічна скриня”).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

Бр. – с. Броска Ізмаїльського р-ну
Вс. – с. Височанське Тарутинського р-ну
Шв. – с. Шевченкове Кілійського р-ну
Мл. – с. Молдове Саратського р-ну
Пк. – с. Петрівка Тарутинського р-ну
Яр. – с. Ярославка Саратського р-ну
Жт. – с. Жовтий Яр Татарбунарського р-ну

Рл.2. – с. Ройлянка Татарбунарського р-ну
Тр. – с. Трудове Кілійського р-ну
Дс. – с. Десантне Кілійського р-ну
Сф. – с. Саф'яни Ізмаїльського р-ну
Рл.1. – с. Ройлянка Саратського р-ну
М. – с. Монаші Б.- Дністровського р-ну
Пл. – с. Плахтіївка Саратського р-ну